

«*Η Ψυχή*»: Ένα μνημειώδες έργο συγκριτικής εθνολογίας και θρησκευολογίας

I

«*Η ψυχή. Η ιδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου*», του Παναγή Λεκατσά, κυκλοφόρησε τα Χριστούγεννα του 1957 από το «Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών», ένα μικρό εκδοτικό οίκο που είχε ιδρυθεί τον προηγούμενο χρόνο, με σκοπό την έκδοση έργων που θα συνέβαλλαν στην πνευματική ανάπτυξη του τόπου μας. Πρόκειται για έναν ογκώδη τόμο 592 πυκνοτυπωμένων σελίδων σε σχήμα 70x100, καλαίσθητο και εκδοτικά άρτιο για την εποχή εκείνη, από τον οποίο όμως λείπει το απαραίτητο, για επιστημονικό έργο, ευρετήριο ονομάτων και όρων. Το φαινόμενο αυτό ήταν τότε πολύ συνηθισμένο σε ελληνικά βιβλία. Όλα τα έργα του Λεκατσά δεν έχουν ευρετήριο, με εξαίρεση τον «*Διόνυσο*», που τυπώθηκε μετά το θάνατό του, κι αυτό έγινε με τη φροντίδα της αξέχαστης συντρόφου του Εύας Βλάμη, ύστερ' από δική μου επίμονη υπόδειξη. Τις συνέπειες αυτής της παράλειψής μου υπογράμμισε, το 1969 στο Πανεπιστήμιο του Birmingham, ο Γερμανός καθηγητής Ernst Grumach, μιλώντας με ενθουσιασμό για την αξία του βιβλίου: «Μελέτησα προσεχτικά», μου είπε, «την "*Ψυχή*" του Λεκατσά και με βοήθησε πολύ στην έρευνά μου. Αν εξαιρέσουμε την «*Psyche*» του Rohde, που αφορά την ιδέα της Ψυχής ανάμεσα στους Έλληνες, το έργο αυτό του Λεκατσά, που παρακολουθεί την καταγωγή, τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ιδέας της Ψυχής σε όλο τον κόσμο, είναι σήμερα μοναδικό στην παγκόσμια βιβλιογραφία. Όμως, τι κρίμα, δεν υπάρχει σε μια διεθνή γλώσσα και ο ερευνητής που ξέρει ελληνικά, ακόμα κι αν έχει μια τερατώδη μνήμη, είναι δύσκολο να το χρησιμοποιήσει, γιατί δεν έχει ευρετήριο». «*Η Ψυχή*» συνοδεύεται, βέβαια, από αναλυτικά περιεχόμενα, που καλύπτουν ως ένα μεγάλο βαθμό την έλλειψη του ευρετηρίου, από εξίσου αναλυτικές παραπομπές και σημειώσεις και από μια απέραντη βιβλιογραφία που είναι πολύτιμο βοήθημα για όσους ασχολούνται με εθνολογικά και θρησκευολογικά θέματα στον τόπο μας. Για μια δεύτερη έκδοση, όμως, που επιβάλλεται σήμερα, ας ελπίσουμε πως θα βρεθεί κάποιος από τους νέους φιλόλογους που λογαριάζει τον εαυτό του μαθητή του Λεκατσά, για ν' αναλάβει τη σύνταξη του ευρετηρίου. Αυτό θα ήταν το καλύτερο αντίδωρο στο Δάσκαλό του.

«*Η Ψυχή*» άρχισε να γράφεται το 1951 και ολοκληρώθηκε το 1957, ενώ τυπωνόταν. Ο

αναγνώστης που ξέρει το έργο του Λεκατσά στο σύνολό του, όμως, εύκολα μπορεί να διαπιστώσει πως «*Η Ψυχή*» είναι ένα οριακό έργο που τρέφεται από όλα τα προηγούμενα έργα του και από το οποίο τρέφονται όλα τα μεταγενέστερα. Αποτελεί, έτσι, το αποκορύφωμα της πνευματικής και επιστημονικής δουλειάς του Λεκατσά και τη θεωρούσε κι ο ίδιος σαν το έργο της ζωής του.

II

Με το κορυφαίο αυτό έργο του, ο Λεκατσάς πραγματεύεται και επιχειρεί να λύσει το άλτο, για την ιστορία των ιδεών, πρόβλημα, από ποιους και πώς διαμορφώθηκε η ιδέα της Πνευματικής Ψυχής, που την επέβαλαν η ελληνική φιλοσοφία και οι σωτηριακές θρησκείες. Για να θέσει το οικουμενικό αυτό πρόβλημα και ν' αναζητήσει τη λύση του, χρειάστηκε, για μεθοδολογικούς λόγους, να κάνει δυο μεγάλες αναδρομές. Η πρώτη οδηγεί στις πρωτόγονες, αρχαίες και λαϊκές δοξασίες, που φωτίζουν τις ρίζες της ιδέας της Ψυχής. Η δεύτερη οδηγεί στη Διονυσιακή Θρησκεία και στα μυστικά κινήματα των Ορφικών και των Πυθαγορείων, που φωτίζουν τη διαμόρφωση και την επιβολή της ιδέας της Πνευματικής Ψυχής.

Η αναδρομή στις δοξασίες για την Ψυχή και στα σύστοιχα έθιμα του θανάτου καλύπτουν την Εισαγωγή και τα πρώτα Τέσσερα Μέρη του βιβλίου, ενώ η αναδρομή στη Διονυσιακή Θρησκεία και στα μυστικά κινήματα των Ορφικών καλύπτει το Πέμπτο και τελευταίο Μέρος. Οι αναδρομές αυτές οδηγούν τελικά σε μια συγκριτική, ιστορική και διαλεκτική εποπτεία και ανάλυση των ιδεών για την Ψυχή, που βρίσκονται στις δοξασίες, στα έθιμα, στη μαγεία, στη θρησκεία, στην τέχνη και στη φιλοσοφία, από τη μια των προηγμένων λαών που έζησαν τα διάφορα στάδια της ιστορίας του πολιτισμού, κι από την άλλη των καθυστερημένων λαών, που ζούνε ακόμα τα στάδια της προϊστορίας των πολιτισμένων. Αυτό οφείλεται στη μέθοδο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, για την οποία θα μιλήσουμε πιο κάτω.

Στην *Εισαγωγή*, ο Λεκατσάς τεκμηριώνει τη θεωρητική του θέση απέναντι στο πρόβλημα της Ψυχής και διαγράφει τη μέθοδο της έρευνάς του. Αφετηρία της θέσης του είναι η ριζική αντίθεσή του με τη θεωρία των πρώτων ανθρωπολόγων, που μας είναι γνωστή ως θεωρία του Ανιμισμού. Κατά τη θεωρία αυτή, η ανακάλυψη της ιδέας της Ψυχής ανάμεσα στους καθυστερημένους λαούς αποτελεί την πιο σίγουρη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι αποξαρχής του δυϊστίς, αφού διακρίνει στον εαυτό του ένα υλικό κορμί και μιαν άυλη ψυχή, που είναι αιτία και φορέας της ζωής και των συναισθηματικών και πνευματικών λειτουργιών του και που χωρίζεται από το κορμί μετά το θάνατο, για να εξακολουθήσει τη ζωή της σ' έναν κόσμο πνευμάτων όντας αθάνατη. Κατά τη θεωρία του ανιμισμού, μ' άλλα λόγια, η ιδέα του πρωτόγονου για τη σύσταση του ανθρώπου και την τύχη του μετά το θάνατο δεν παραλλάζει από την αντίστοιχη ιδέα για την ύπαρξη της Ψυχής και της αθανασίας της, με την οποία μας έχουν εξοικειώσει η ελληνική φιλοσοφία και η χριστιανική, αργότερα, θρησκεία. Η θεωρία αυτή, για τον Λεκατσά, είναι μηχανική, γιατί προβάλλει δικές μας παραστάσεις και ιδέες στην κοσμοεικόνα των περασμένων καιρών.

Οι πληροφορίες για τις δοξασίες των καθυστερημένων λαών προέρχονται από ταξιδιώτες, υπαλλήλους, ιεραποστόλους και ερευνητές, που ήταν κυριαρχημένοι από τις ιδέες της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας ή από την πίστη της χριστιανικής θρησκείας, ή από τη μηχανική θεωρία του ανιμισμού για την ύπαρξη της ψυχής και της αθανασίας της, και έβλεπαν πολύ πιο φυσικό η ιδέα της ψυχής των καθυστερημένων λαών να είναι μια αποκάλυψη ή μια έμφυτη ιδέα του ανθρώπου, παρά η ιδέα της ψυχής των πολιτισμένων να είναι μια εξέλιξη της ιδέας των πρωτόγονων. Αντιμετωπίζοντας, από τη σκοπιά αυτή, το απέραντο χάος των αντιφατικών δοξασιών που περιγράφαν οι ερευνητές αυτοί, δεν ήταν δυνατόν να διακρίνουν τις διαφορές ανάμεσα στους λογής όρους για την ψυχή, που υπάρχουν στις δοξασίες, ενώ οι οπαδοί του Ανιμισμού, που τις συγκέντρωσαν σ' εποπτικότερα έργα και τις αντιμετώπισαν επιστημονικά, μπέρδεψαν ακόμα περισσότερο τα δεδομένα των δοξασιών με τη μηχανική θεωρία τους.

Αντιμετωπίζοντας από ριζικά αντίθετη σκοπιά το εθνολογικό αυτό υλικό, ο Λεκατσάς κάνει μια νέα συνθετική κατάταξη του σε συγκριτική συνάρτηση με το υλικό της αρχαιολογίας. Οι παραστάσεις της Ψυχής, που βγαίνουν τώρα από το υλικό αυτό στα διάφορα στάδια της προϊστορίας και της ιστορίας του ανθρώπου και ερμηνεύουν το πλήθος των δοξασιών για την ψυχή και τα σύστοιχά τους έθιμα του θανάτου, είναι τρεις: Η Ζωτική Ψυχή (ή Ψυχή του Ζωντανού), η Νεκροψυχή (ή Ψυχή του Νεκρού) και η αθάνατη Πνευματική Ψυχή. Η νεότερη από τις παραστάσεις αυτές είναι η παράσταση της αθάνατης Πνευματικής Ψυχής. Έτσι, ο δυϊσμός ανάμεσα σ' ένα υλικό κορμί και σε μια άυλη ψυχή, που βλέπει στις δοξασίες του πρωτόγονου ανθρώπου ο Ανιμισμός, αποτελεί το τελευταίο σκαλοπάτι στην εξέλιξη της ιδέας της Ψυχής, ανήκει σε πολύ προχωρημένη φάση του πολιτισμού και είναι πολύ απλός, σε σύγκριση με τη συνθετικότητα των αρχικών δοξασιών για την Ψυχή.

Στις αρχικές πρωτόγονες δοξασίες, ο άνθρωπος δεν έχει μία, αλλά δύο Ψυχές: μία, τη Ζωτική Ψυχή, όσο ζει, και μιαν άλλη, τη Νεκροψυχή, σαν πεθάνει. Οι Ψυχές αυτές μοιάζουν μεταξύ τους μόνο στην ειδωλική τους παράσταση, σε όλα τ' άλλα είναι ριζικά διαφορετικές. Η Ζωτική Ψυχή (ή Ψυχή του Ζωντανού) δεν είναι παρά η ίδια η Ζωή· που νοείται τότε σαν δύναμη χυμένη στο κορμί και τότε σαν είδωλο· που φεύγει με το θάνατο και μετά θάνατο σαρκώνεται αέναα σε λογής ζωντανά και σ' ανθρώπους. Τα κύρια χαρακτηριστικά της Ζωτικής Ψυχής είναι πως παρασταίνεται Απρόσωπη, γιατί δεν κρατεί την προσωπικότητα του φορέα της μετά θάνατο· Συνειδητή, γιατί είναι έδρα των συναισθημάτων και της πνευματικής λειτουργίας· και Αθάνατη, γιατί διαιωνίζει την ύπαρξή της μέσα από την αέναη σειρά των μετασαρκωμών της. Αντίθετα, η Νεκροψυχή (ή Ψυχή του Νεκρού) δεν είναι παρά το φανταστικό ομοίωμα του Λειψάνου και σε προχωρημένα στάδια αποτραβιέται σ' ένα αλαργινό βασίλειο των ίσκιων. Τα κύρια χαρακτηριστικά της Νεκροψυχής είναι πως παρασταίνεται προσωπική, απόλυτα προσωπική μάλιστα, σαν πιστή εικόνα του νεκρού· Ασύνειδη, ως αντανάκλαση της αναισθησίας, της ασυνειδησίας και της ληθαργικότητας του λειψάνου (κάτι που ξεχωρίζει στα προχωρημένα στάδια του μεσογειακού κόσμου που σχετίζονται ιδιαίτερα με το αντικείμενο της έρευνας)· και, τέλος, Θνητή (μια ιδιότητα που, στα προχωρημένα στάδια του πολιτισμού, υποχωρεί μπροστά στη δαιμονοποίησή της), γιατί πεθαίνει ύστερα από ένα διάστημα ή ζει μια τόσο κακορίζικη κι αναισθητη ζωή, που δεν ταιριάζει με την αθανασία. Οι Δύο αυτές Ψυχές είναι η επίμονη παράσταση των πρωτόγο-

νων δοξασιών που, κάτι παραπάνω, δεν αποδίνουν καμιά θεικότητα ούτε στη μια ούτε στην άλλη. Το υστερότερο ανέβασμα της Νεκροψυχής στην τάξη του Δαίμονος δεν οφείλεται στη φύση της, αλλά στις μνητικές τελετές που το κατορθώνουν. Από την παράσταση αυτή των Δύο Ψυχών δεν ξεπηδά κανείς Δυϊσμός: δεν υπάρχει σ' αυτήν καμιά αντίθεση ανάμεσα στην ψυχή και στο κορμί, κανένας χωρισμός της ζωής σε δυο διαφορετικής αξίας ζωές και του κόσμου σε δυο διαφορετικής φύσης κόσμους. Στις δοξασίες αυτές ανταποκρίνεται η παράσταση ενός ενιαίου Κόσμου, η συνείδηση της κεντρικής αξίας της Ζωής κι η λαχτάρα της Απόλαψης αυτής της ζωής από τον άνθρωπο, τόσο με τις αισθήσεις του όσο και με τα ιδεώδη του.

Λιγοστά παραδείγματα που μαρτυρούν τη διάκριση αυτή των Δύο Ψυχών σαν ρητή και ξεκάθαρη πίστη ανάμεσα στους καθυστερημένους λαούς υπάρχουν βέβαια. Επίσης, το ξεχώρισμα αυτό της Ψυχής του Ζωντανού και της Ψυχής του Νεκρού συναντιέται, καθαρά ή μισοξεκάθαρα και στους λαούς της αρχαιότητας, στους Σημίτες, τους Αιγύπτιους, τους Έλληνες και τους Ρωμαίους που, έχοντας αφήσει σε αμνημόνευτα χρόνια πίσω τους τα στάδια της αγριότητας και έχοντας ξεπεράσει και τα στάδια της βαρβαρότητας, παίρνουν την πρωτοπορία στο δρόμο του Πολιτισμού. Τα παραδείγματα αυτά συγκεντρώνονται στην *Εισαγωγή* του βιβλίου, αλλά ως οικουμενική ιδέα ανάμεσα στους καθυστερημένους και τους αρχαίους λαούς η ύπαρξη των Δύο Ψυχών τεκμηριώνεται για πρώτη φορά, όσο ξέρω, από τον Λεκατσά, με τη συστηματική διάκριση και ερμηνεία των αντιφατικών και ασυνάρτητων δοξασιών για την Ψυχή και των εθίμων του θανάτου, που αποτελεί τον κύριο στόχο του στα πρώτα Τέσσερα Μέρη της «Ψυχής».

Έτσι, στο Πρώτο μέρος του βιβλίου του, ο Λεκατσάς πραγματεύεται την καταγωγή, το περιεχόμενο και τις μορφές της ιδέας της Ζωτικής Ψυχής, την παράστασή της, τις λειτουργίες της και τις μετά θάνατο τύχες της, τον αέναο κύκλο των μετενσαρκώσεών της σ' ανθρώπους και ζώα και τα μέσα που βοηθούν τους ξαναγεννημούς της. Στο Δεύτερο μέρος, πραγματεύεται την παράσταση του Ζωντανού Λειψάνου (το πώς, δηλαδή, για την πρωτόγονη νοοτροπία, ο νεκρός ζει μέσα στον τάφο του), τα μέσα της καταστροφής ή της ταφής που εξουδετερώνουν τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι ζωντανοί από το Ζωντανό Λείψανο, τα δικαιώματα του νεκρού πάνω στην περιουσία και τους ανθρώπους του, που θάβονται μαζί του, και τη φύση, τη σημασία και τους τρόπους του πένθους. Στο Τρίτο μέρος, πραγματεύεται τις παραστάσεις της Νεκροψυχής (ή της Ψυχής του Νεκρού), το ταξίδι της στον Άλλο Κόσμο, τις παραστάσεις των Άλλων Κόσμων, τα στοιχεία τους και, τέλος, το θάνατο της θνητής αυτής ψυχής του ανθρώπου. Στο Τέταρτο μέρος, πραγματεύεται το ανέβασμα της Ψυχής του Νεκρού στη σφαίρα του Δαίμονος ή Θεού, τους τρόπους που την αποθεώνουν, τη μεταφορά των τελετών της Βασιλικής Στέψης στις νεκρικές τελετές και, τέλος, τα είδη και τους τρόπους της νεκρολατρείας.

Στα τελευταία στάδια αυτής της μακριάς διαδρομής στις δοξασίες και στα έθιμα που φωτίζουν την καταγωγή, τη φύση και την εξέλιξη των Δύο αυτών Ψυχών, ο αναγνώστης συναντά την τρίτη παράσταση της Πνευματικής Ψυχής, με την οποία τελικά ταυτίζονται οι άλλες. Είναι η Μία, προσωπική, Συνειδητή, Αθάνατη και Θεϊκή στην καταγωγή και στην

ουσία της Ψυχής, που τηνε γνώρισε στον κόσμο η ελληνική φιλοσοφία. Η παράσταση της Ψυχής αυτής χωρίζει μονομιάς τον Άνθρωπο, τον Κόσμο και τη Ζωή σε δύο κόσμους και δύο ζωές, αντίθετης φύσης και διαφορετικής αξίας. Είναι η αντίθεση της θεϊκής, πνευματικής κι αθάνατης ψυχής με το γήινο, υλικό και θνητό κορμί της· η αντίθεση της πνευματικής, αληθινής και καθαρής ζωής της ψυχής με την αισθησιακή, απατηλή κι ακάθαρη ζωή του κορμιού· η αντίθεση, τέλος, του πνευματικού κόσμου, όπου ανήκει η ψυχή, με τον υλικό κόσμο, όπου ξεπέφτει με την ενσάρκωσή της. Η ιδέα αυτή της πνευματικής ψυχής, που γνωρίζει μια λαμπρή σταδιοδρομία μέσα από την ελληνική φιλοσοφία, τις μυστηριακές θρησκείες και το Χριστιανισμό, πρωτοφανερόνεται στην Ελλάδα τον 6ο προχριστιανικό αιώνα, που ήταν περίοδος μεγάλων κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών κινήματων. Ανάμεσα στα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής είναι και σοβαρότατα μυστικιστικά κινήματα, που σφραγίζουν με άσβηστη σφραγίδα τον κόσμο του ορθολογιστικού πνεύματος των Ελλήνων. Άλλα είναι καθαρά θρησκευτικά, όπως η αναβίωση της Διονυσιακής Θρησκείας—που επιβάλλεται από τα λαϊκά κινήματα—, κι άλλα είναι ηθικοθρησκευτικά, όπως ο Ορφισμός και ο Πυθαγορισμός, με σωτηριακή διδασκαλία και πράξη και τα δυο, με μυθική το πρώτο και φιλοσοφική το δεύτερο ερμηνεία του κόσμου. Το γενικό πρόβλημα που τίθεται στο Πέμπτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου είναι πώς από τον ταυτισμό των Δύο Ψυχών, της Ψυχής του Ζωντανού και της Ψυχής του Νεκρού, διαμορφώνεται η ιδέα της προσωπικής, συνειδητής και αθάνατης πνευματικής ψυχής, που την παραδίνουν στο Χριστιανισμό η Ελληνική Φιλοσοφία και οι αρχαίες Μυστηριακές Θρησκείες.

Για να δεχτεί μια λύση το πρόβλημα, έπρεπε ν' απαντηθούν μια σειρά ερωτήματα, από τα οποία πρώτο είναι το ακόλουθο: Σε ποιο από τα ηθικοθρησκευτικά αυτά κινήματα της ελληνικής αρχαιότητας ανήκει η νέα ιδέα της Πνευματικής Ψυχής; Ο Rohde, στο κλασικό έργο του «*Psyche*», που αναφέραμε πιο πάνω, προσπάθησε να στηρίξει τη θεωρία πως η ιδέα της Πνευματικής Ψυχής οφείλεται στη Διονυσιακή Θρησκεία. Για τον Λεκατσά, η πληρέστερη σήμερα γνώση της Διονυσιακής Θρησκείας δεν δικαιώνει αυτή την άποψη. Κατά τη δική του γνώμη, βασισμένη σε νεότερες έρευνες, τα στοιχεία που συγκροτούν τη νέα ιδέα της Πνευματικής Ψυχής προέρχονται από τη Διονυσιακή Θρησκεία, αλλά η διαμόρφωση της ιδέας εντοπίζεται ή στους Ορφικούς ή στους Πυθαγορείους. Η εκπληκτική ταυτότητα των δογμάτων κάνει δύσκολη τη διάκριση ανάμεσά τους σ' αυτό το ζήτημα. Η θεϊκή φύση της Ψυχής, η Μετενάρκωση, η Σωτηριακή Επαγγελία και η τελική επαναποθέωση της Ψυχής είναι δόγματα και των δυο τους. Η ταυτότητα των δογμάτων και η κοινότητα κι άλλων στοιχείων των κινήματων αυτών—θιασική οργάνωση, κανόνες ζωής, αποχή από φόνο και φάγωμα εμψύχων, εφαρμογή καθαρμών— τα παρουσιάζει σαν αντίτυπα το ένα του άλλου. Έτσι, άλλοι ερευνητές αποδίδουν τη διαμόρφωση της νέας αυτής ιδέας της Πνευματικής Ψυχής στους Ορφικούς και άλλοι στους Πυθαγορείους. Για τον Λεκατσά, υπάρχουν δυο αποφασιστικά επιχειρήματα για την άποψη πως η διαμόρφωση της νέας ιδέας ανήκει στους Ορφικούς και όχι στους Πυθαγορείους. Το πρώτο είναι πως ο μυθικός τύπος της κοσμοερμηνείας του Ορφισμού αντιπροσωπεύει ένα στάδιο παλαιότερο από το λογικό (και μάλιστα μαθηματικό) τύπο της κοσμοερμηνείας του Πυθαγορισμού. Έτσι, έχοντας μπροστά μας δυο σύγχρονα ιδεολογικά κινήματα που δίνουν την ίδια λύση στο ίδιο πρόβλημα, είναι

φυσικό να δεχτούμε πως οι Πυθαγόρειοι μεταγυρίζουν σε λογικό τύπο τη λύση των Ορφικών, παρά πως οι Ορφικοί μεταγυρίζουν σε μυθικό τύπο τη λύση των Πυθαγορείων. Το δεύτερο επιχείρημα βασίζεται στη διονυσιακή καταγωγή των στοιχείων που συγκροτούν την ιδέα της Πνευματικής Ψυχής. Όμως, από ποια στοιχεία και μέσα από ποιους δρόμους κατεργασίας τους διαμορφώνεται η νέα ιδέα της Πνευματικής Ψυχής είναι ένα πρόβλημα που δεν είχε ακόμη μελετηθεί, ενώ μόνον η λύση του θα μπορούσε ν' αποφασίσει και σε ποιους ανήκει η διαμόρφωση της ιδέας της Πνευματικής Ψυχής.

Για να λύσει το πρόβλημα αυτό, ο Λεκατσάς γυρίζει στην Ορφική Θεογονία και Ανθρωπογονία, που έχουν σαν κεντρικό στοιχείο τους το Μυστηριακό Μύθο του Ζαργεώς, και στρέφει την προσοχή του στα κοινά στοιχεία της Διονυσιακής και Ζαργεϊκής λατρείας. Αρχικό στοιχείο είναι η κοινή καταγωγή τους από μια αρχαιότερη λατρεία της Μητέρας Θεάς, από την οποία και κληρονομούν τα στοιχεία της έκστασης, του διασπαραγμού και της ωμοφαγίας. Άλλο κοινό στοιχείο τους είναι ο ταυτισμός του Ζαργέα με τον Διόνυσο. Ο Ζαργεάς είναι ο σωτηριακός θεός των Ορφικών και το Πάθος του είναι η κεντρική παράσταση των μυστηριακών τελετών τους. Χάρη στους Ορφικούς εμφανίζεται στο μύθο η «μυστηριακή μορφή» του Ιδαίου Διός, που την ταυτίζουν με τη μορφή του Διόνυσου, γιατί ο Ορφικός Θιάσος είναι παρακλάδι του Διονυσιακού Θιάσου και ποτέ δεν απαρνιέται ολότελα τον αρχαιότερο θεό του. Ο ίδιος ο Ορφεάς πεθαίνει σαν διονυσιακή μορφή με το σπαραγμό του από τις Μαινάδες. Ο Ζαργεύς θάβεται στον τόπο που είναι θαμμένος ο Διόνυσος, ο Ζαργεύς ξαναγεννιέται σαν Διόνυσος και, τέλος, ο Ζαργεύς και ο Διόνυσος ενώνονται σε μια μορφή, του Διονύσου Ζαργεώς. Κοινά στοιχεία των δύο λατρειών είναι τα συμβολικά σύνεργα των Μυητικών τους Τελετών, όπως είναι τα παιγνίδια και το άλειμμα του κορμού με γύψο και οι συμβολικές τελικές πράξεις, όπως είναι ο σπαραγμός ενός ζώου σε όργανα, που καθρεφτίζει το κοινό στοιχείο του μύθου, πως το θείο βρέφος σπαράζεται σε ταυρία μορφή, και, τέλος, η Διονυσιακή Μετάληψη, που συναντιέται και στη Ζαργεϊκή λατρεία και είναι το θεμέλιο της ιδεολογίας των Ορφικών.

Για τον Λεκατσά, έτσι, ο Ορφικός Θιάσος είναι παρακλάδι του Διονυσιακού Θιάσου και οι Ορφικοί πιστοί του Διονύσου που αποσχίστηκαν από τη Διονυσιακή Θρησκεία σαν αιρετικοί, όταν η θρησκεία αυτή έχασε το μυστηριακό της χαρακτήρα, επιτρέποντας να προσχωρούν μεγάλα πλήθη στους διονυσιακούς Θιάσους, ή με την επισημοποίησή της από την πολιτική της Τυραννίας, που διέλυσε τους Θιάσους. Ως αιρετικοί, οι Ορφικοί Θιάσοι, κρατώντας σαν παραδομένα τα στοιχεία της διονυσιακής λατρείας και μεταφέροντάς τα στα αντίστοιχα στοιχεία της λατρείας ενός ομόλογου μυστηριακού θεού, τα μετασχηματίζουν σ' ένα σύστημα εσχατολογικών πίστεων και ουσίας ζωής. Και είναι από το μετασχηματισμό των στοιχείων αυτών που βγαίνει η νέα ιδέα της Πνευματικής Ψυχής.

Το συμπέρασμα αυτό οδηγεί στο αναπόδραστο ερώτημα πώς τα παραδομένα στους Ορφικούς Θιάσους στοιχεία της Διονυσιακής Θρησκείας μετασχηματίζονται, για να δώσουν τη νέα ιδέα της Πνευματικής Ψυχής, σε ανθρωπολογικές, εσχατολογικές και ηθικο-θρησκευτικές συλλήψεις.

Η ιδέα της θεικής καταγωγής της Ψυχής και η δυνατότητά της να λυρωθεί από τους

κύκλους των μετασαρκωμών και να ξαναγυρίσει στους Θεούς μαρτυρά για τους Ορφικούς μια πτώση της από τη σφαίρα των Θεών στη σφαίρα των θνητών υπάρξεών της. Η ιδέα θεμελιώνεται δογματικά στον ορφικό μύθο πως οι άνθρωποι πλάστηκαν από τη στάχτη (ή το αίμα) των κεραυνωμένων Τιτάνων που γευτήκαν τις σάρκες του σπαραγμένου Ζαγρέως ή Διονύσου και κληρονόμησαν έτσι τη θεϊκή φύση των Τιτάνων και του Διονύσου. Μαζί κληρονόμησαν και το έγκλημα των Τιτάνων, ένα προπατορικό αμάρτημα που βαρραίνει την κάθε ψυχή ρίχοντάς την από τη σφαίρα των θεών στην πολυβάσθη ζωή των πλασμάτων της γης. Η ίδια περιπέτεια κληροδοτεί στην ανθρώπινη φύση αντίθετα στοιχεία: το τιτανικό στοιχείο του κακού και το διονυσιακό του αγαθού. Η δογματική αυτή μυθολογία είναι για τον Λεκατάς η προβολή μιας μυστικής ιερουργίας Διασπαραγμού και Ωμοφαγίας, που εξηγεί τις ιδέες της θεϊκότητας της Ψυχής, του προπατορικού αμαρτήματος και της διφυΐας του ανθρώπου. Με τον ξεπεσμό της από τη θεϊκή σφαίρα, η Ψυχή πέφτει στην ενσάρκωση και συνακόλουθα σε μια σειρά μετασαρκωμούς που, κατά τον Εμπεδοκλή, κρατούνε τριάντα χιλιάδες Εποχές και της εξασφαλίζουν την εξιλέωση και τη σωτηρία. Οι μετενσαρκώσεις αυτές, για την ορφική εσχατολογία, είναι μέσα μιας καθαρωτικής δοκιμασίας και διαδέχονται οι επίγειες ζωές τις ζωές στον άλλο κόσμο, ώσπου η Ψυχή να φτάσει στην κάθαρση κι έτσι στη σωτηρία. Απ' εδώ βγαίνει μια νέα παράσταση του Κάτω Κόσμου σαν τόπου Ανταπόδοσης, όπου οι ψυχές τιμωρούνται ή αμείβονται κατά τα έργα της προτύτης ζωής τους. Έτσι, οι Ορφικοί, από την ομαδική διονυσιακή ένωση με το θεό, διαμορφώνουν ένα δόγμα ατομικής σωτηρίας που απαιτεί, μαζί με τη Μύηση, και μια ζωή πειθαρχημένη σ' ορισμένους ιερουργικούς κανόνες ζωής, όπως η υποχρέωση του Μύστη να φορά άσπρα, ν' αποφεύγει τα μιάσματα της γέννησης και του θανάτου και ν' αποφεύγει το φάγωμα εμψύχων. Ωστόσο, η ηθική των Ορφικών δεν βρίζεται σ' αυτούς τους κανόνες, αλλά σε ορισμένες υψηλές ιδέες τους για τον προορισμό του ανθρώπου, οι οποίες, κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες, γέννησαν κάποιες θεμελιακές ηθικές ιδέες. Η απόδοση μιας θεϊκής καταγωγής και ευγένειας στην ανθρώπινη φύση· η ισότητα των ανθρώπων από την κοινή τους καταγωγή και η αδερφότητα, η αλληλεγγύη κι ο σεβασμός που πηγάζουν απεδώ· το όραμα μιας επαναθέωσης και η ηρωική ενεργητική αντιμετώπιση της ζωής σαν δοκιμασίας, με σκοπό την τελείωση για την επαναποθέωση αυτή· είναι ιδέες που για πρώτη φορά παρουσιάζονται στην ιστορία του πολιτισμού, αξιωνοντας να γίνουν οι άξονες ενός τρόπου ζωής, ενός ηθικού ιδεώδους. Οι εφαρμογές τους εξαρτώνται από την ανάπτυξη της ατομικής συνείδησης και από τις ιστορικές τροπές της κοινωνικής ιδεολογίας.

Στη συνέχεια, ο Λεκατάς θέτει το ερώτημα από ποιους δρόμους περνά η ιδέα της ευδαιμονικής επιβίωσης, που είναι και η μακρινότερη ρίζα του ταυτισμού των Δύο Ψυχών, για να κορυφωθεί στην Αποθέωση της ορφικής εσχατολογίας, όπου η Ζωτική Ψυχή κι η Ψυχή του Νεκρού ταυτίζονται στην Πνευματική Ψυχή και η ιδέα της ευδαιμονικής επιβίωσης γυρίζει στην ιδέα μιας ευδαιμονικής αθανασίας, που στομώνει το θάνατο. Η απάντησή του είναι πως στον οριστικό αυτό ταυτισμό των Δύο Ψυχών οι Ορφικοί οδηγούνται από το δόγμα της Μετενσάρκωσής τους. Η ψυχή που κατεβαίνει στον Άδη είναι η Ψυχή του Νεκρού, ενώ η ψυχή που ενσαρκώνεται πάνω στη γη είναι η Ζωτική Ψυχή. Συνακόλουθα κι η ψυχή που κατεβαίνει στον Άδη κι ανεβαίνει από κει για να μετασαρκωθεί είναι η παράστα-

ση που χωνεύει τις Δύο Ψυχές μας. Αν είναι έτσι, όμως, πώς διαμορφώνεται το δόγμα της Μετενσάρκωσης, που μεταφέρει στη Νεκροψυχή τις τύχες της Ζωτικής Ψυχής του ανθρώπου; Η απάντηση βρίσκεται, αν θυμηθούμε πως με το ίδιο μετενσαρκωτικό δόγμα σχετίζονται και οι τύχες του Θνήσκοντος Θεού της διονυσιακής γραμμής. Γιατί το ανέβασμα της ψυχής από τον Άδη για τους μετασαρκωμούς της στη γη, όντας μια Άνοδος, θυμίζει την Άνοδο του Θνήσκοντος Θεού από τον Άδη στον επίγειο κι ύστερα στον ουράνιο κόσμο. Έτσι, η ιστορία της Ψυχής είναι η ιστορία του Θνήσκοντος Θεού· το Δράμα της αποτυπώνει το Θείο Δράμα.

Συνοψίζοντας, κατά τη θεωρία του Λεκατσά, η μεγάλη αυτή για την ιστορία των ιδεών δημιουργία, η διαμόρφωση της προσωπικής, συνειδητής κι αθάνατης Πνευματικής Ψυχής, κατορθώνεται από τους Ορφικούς με ορισμένη επεξεργασία των στοιχείων της Διονυσιακής Θρησκείας πάνω στο γενικότερο υπέδαφος της θιασικής ιδέας για μιαν ευδαιμονική επιβίωση των Μυστών και με κύριο παράγοντα τον ταυτισμό του Μύστη με το Θνήσκοντα Θεό του. Ο Μύστης ταυτίζεται με το Θνήσκοντα Θεό κι έτσι συνανασταίνεται μαζί του. Ο ταυτισμός αυτός γίνεται με τη μεταφορά των τελετών της Βασιλικής Στέψης. Γιατί το Δράμα του Θνήσκοντος Θεού, το Θείο Δράμα, δεν είναι παρά προβολή της περιοδικής ανανέωσης της παναρχαίας μαγικοθεϊκής Βασιλείας, που τελείται με την περιοδική επανάληψη των τελετών τη Βασιλική Στέψη.

Το συμπέρασμα αυτό αποτελεί μια μεγάλη συνεισφορά του Λεκατσά στην έρευνα της οικουμενικής ιδέας της Ψυχής. Όπως κάθε τέτοιο συμπέρασμα είναι, φυσικά, μια ερμηνευτική εικασία και σαν τέτοια θα πρέπει να την αντιμετωπίσει ο αναγνώστης. Αλλά είναι βασισμένη στην έρευνα ενός απέραντου υλικού που τεκμηριώνεται σε στερεές παραπομπές, στις πηγές, σε μια αχανή βιβλιογραφία και σε μια μέθοδο γνωστή και καταξιωμένη από κορυφαίους ερευνητές και μνημειώδη έργα, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται τώρα και το δικό του.

Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Λεκατσάς συνίσταται από μια σύζυγία τριών άλλων μεθόδων: της αρχαιογνωστικής, της εθνολογικής και της διαλεκτικής. Η αρχαιογνωστική μέθοδος προϋποθέτει μια βαθιά γνώση των πηγών του θέματός του, από τους αρχέγονους καιρούς ίσαμε την εποχή που διαμορφώνεται οριστικά και επιβάλλεται η ιδέα της Πνευματικής Ψυχής. Οι πηγές αυτές, που αποτελούν κυρίως το σύνολο της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, ήταν κατά μέγα μέρος άμεσα προσιτές στο μεταφραστή και σχολιαστή του Πινδάρου, της Σαπφώς, του Αλκαίου, του Ησίοδου, του Ευριπίδη, του Αριστοτέλη και τόσων άλλων κλασικών. Η εθνολογική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση των ερευνών και των πορισμάτων της συγκριτικής εθνολογίας, που μελετάει τα παράλληλα των σημερινών καθυστερημένων λαών, με τα διάσπαρτα προϊστορικά λείψανα, όσα αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη και όσα βρίσκουμε στα έργα των ιστορικών χρόνων των προηγμένων λαών, για να ανασυγκροτήσει την προϊστορία και να φωτίσει την ιστορία του ανθρώπου. Με τη μέθοδο αυτή, που θεμελιώνεται από τον Morgan, οικοδομείται από τον Briffault, τον Frazer, τη Harrison, τον Cornford και άλλους μεγάλους εθνολόγους του 19ου αιώνα και ανακαινίζεται από τον Thomson, ο Λεκατσάς ήταν επίσης εξοικειωμένος. Την καλύτερη

μαρτυρία αποτελεί το προηγούμενο συνθετικό έργο του, «*Η καταγωγή τῶν θεσμῶν, των ἐθίμων και τῶν δοξασιῶν. Κεφάλαια τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων και τῶν ἄλλων λαῶν*» (Αθήνα 1957), όπου πραγματεύεται τα μεγάλα θέματα του τοτεμισμού, της «δύναμης» και των ταμπού, της μητριαρχίας και της γονιμικής μαγείας, στα οποία επανέρχεται για άλλο σκοπό στην «*Ψυχή*». Τέλος, η διαλεκτική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση του διαλεκτικού και ιστορικού ματεριαλισμού, που αποκαλύπτει τη νομοτέλεια του κοινωνικού γίγνεσθαι και δικαιώνει τις μεγάλες ανακαλύψεις της κοινωνικής προϋστορίας, όπως έδειξε ο Engels στο κλασικό έργο του «*Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*». Την εξοικείωση του Λεκατσά με τη μέθοδο αυτή τη μαρτυρούν τα έργα που έγραψε για τους πολέμους των δούλων και την πάλη των τάξεων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Για τη σύζευξη αυτών των μεθόδων ο μεγάλος δάσκαλος του Λεκατσά στάθηκε ο Thomson. Χρησιμοποιώντας τη μέθοδο αυτή, ο Λεκατσάς αναπτύσσει στην ανέλιξη των θεμάτων του, ένα απέραντο υλικό δοξασιών και εθίμων από τους καθυστερημένους, τους αρχαίους και τους νεότερους λαούς, και δείχνει τις ρίζες τους στο κοινωνικό και ιστορικό υπέδαφος από το οποίο φυτρώνουν, την αναβλάστησή τους, ακολουθώντας τις ιστορικές και πολιτικές κοινωνικές αλλαγές και τη σταθερή μετάπλάσή τους σε στοιχεία της Θρησκείας, της Τέχνης και της Φιλοσοφίας. Με τη μέθοδο αυτή συζυγούνται ακόμη η ανθρωπιστική διάθεση, η συνθετική δύναμη και ο παραστατικός επιστημονικός λόγος. Έτσι, με τον απέραντο αυτό μόχθο του, ο συγγραφέας της «*Ψυχής*» βαθαίνει τη γνώση της ιστορίας των ιδεών και πλουτίζει τη λογοτεχνία μας μ' ένα γοητευτικό, χάρη στον ποιητικό πλούτο του, βιβλίο: Μ' ένα θαυμαστό ταξίδι μέσα από τις δοξασιές, τις πίστεις, και τα βιώματα των αιώνων, μέσ' από την ιστορία του ψυχικού και πνευματικού βίου των λαών, μέσ' από το δρόμο που πέρασε ο άνθρωπος ανεβαίνοντας από τα σκοτάδια της αγριότητας στο φως του πολιτισμού.

Το μοναδικό αυτό έργο εμφανίστηκε, δυστυχώς, σε μια χώρα που δεν είχε την ανάλογη του επιστημονική υποδομή να το δεχτεί και να το αξιοποιήσει. Την καλύτερη μαρτυρία γι' αυτό αποτελούν η απόλυτη σιωπή που ακολούθησε την έκδοσή του και η πενιχρή απήχηση που είχε τότε στο αγοραστικό κοινό. Με εξαίρεση μια επιφυλλίδα με τίτλο «*Έργα αγάπης και μόχθου*», που έγραψε το Γενάρη του 1958 στο *Βήμα* ο Ε.Π. Παπανούτσος, όπου επαινει ανεπιφύλακτα σαν άθλους τους «*Σαρακατσάνους*» της Αγγελικής Χατζημιχάλη και την «*Ψυχή*» του Λεκατσά, όσο ζούσε ο Λεκατσάς δεν γράφτηκε τίποτα για το βιβλίο του. Αλλά και μετά το θάνατό του, με εξαίρεση μια σύντομη διαγραφή του σκελετού της «*Ψυχής*» και των στόχων της που έκανε ο Αντρέας Λεντάκης στη μελέτη του «*Παναγής Λεκατσάς, θεμελιωτής της εθνολογίας στην Ελλάδα*» (περ. *Άνθρωπος*, Γενάρης 1976), δεν γράφτηκε, όσο ξέρω, τίποτα για το έργο με το οποίο θα μπορούσαν να ξεκινήσουν οι ουσιαστικά ανύπαρχτες επιστήμες της εθνολογίας και θρησκειολογίας στον τόπο μας. Ακόμα και στη νεκρολογία που δημοσίευσε ο Γ. Βαλέτας στη *Νέα Εστία* (1 Οκτωβρίου 1970), ο Λεκατσάς χαρακτηρίζεται «ο μεταφραστής του Πινδάρου» και όχι ο συγγραφέας της «*Ψυχής*», η οποία μόλις αναφέρεται στο κείμενο. Το σημαντικότερο αυτό έργο, μοναδικό όχι μόνο για την ελληνική, αλλά και για την παγκόσμια επιστήμη, ήταν και είναι ακόμα, δυστυχώς, σαν να φύτρωσε σε μια πνευματική έρημο. Μια πρόταση που θα έσπαζε το φράγμα της γλώσσας και θα έκανε

το έργο προσιτό στο διεθνές επιστημονικό κοινό δεν πραγματοποιήθηκε. Το 1962, ύστερ' από σύσταση του George Thomson, ο αμερικανικός εκδοτικός οίκος Harcourt, Brace and World Inc., ως πρώτο εκδότη του έργου, μου ζήτησε την άδεια και ένα αντίτυπο για μια μετάφρασή του στα αγγλικά. Η ιδέα δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί δεν υπήρχε μεταφραστής από τα ελληνικά για ένα τέτοιο έργο.

Το κείμενο αυτό δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια περιγραφή της «Ψυχής», για την οποία έχουν χρησιμοποιηθεί, συχνά κατά λέξη, πολλά αποσπάσματα του έργου. Μια μελέτη που θα έκρινε το βιβλίο απαιτεί γνώσεις και δυνάμεις που μόνο ένας ειδικός στα θέματα αυτά θα μπορούσε να διαθέτει.

Τελετουργική μάσκα των BaLuba, Εθνικό μουσείο της Κεντρικής Αφρικής